

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПРАВА

УДК 340.15(477)“XVI–XVIII”

doi: <https://doi.org/10.33270/01201141.53>

Щербатюк В. М. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0952-3225>;

Сокур Ю. В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3957-7881>;

Орищенко Ю. В. – вчитель історії гімназії № 257 «Синьоозерна» Подільського району м. Києва
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4951-0805>

Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення

Визначивши **метою** дослідити козацьке право Запорозької Січі – складову українського правотворення, автори статті обґрунтували, що козацьке право запорожців як історичний тип українського звичаєвого права є наслідком еволюції історично сформованих правил поведінки в природно-правову систему Запорозжя. **Методологію** дослідження становлять ключові принципи й основні методи та засоби пізнання. Методологічними правилами слугували усталені в науці принципи історизму, системності, об'єктивності, усебічності, наступності, завдяки чому було досягнуто результатів, які забезпечили **наукову новизну** в історико-правовій науці із зазначеної проблеми. Зокрема, у дослідженні вперше акцентовано увагу на тому, що звичаєве право має свої витoki з часів етногенезу й родоплемінної консолідації місцевих автохтонів і прийдешніх народів, формування протодержавних об'єднань східнослов'янських племен. Виєчено дієвість козацького звичаєвого права та його трансформування в загальне, що стало вагомим чинником в українському національному правотворенні. Водночас акцентовано увагу на тому, що завершення процесу трансформування звичаєвого права окремих українських земель у суто національне право відбулося в умовах відродженої у XVII столітті Української держави. У **висновках** узагальнено, що еволюціоноване з давніх правових норм козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права зайняло важливу нішу в українському національному правотворенні й стало вагомим передумовою відродження Української національної держави в XVII столітті. Однак усебічне дослідження козацького права Запорозької Січі в контексті українського правотворення засвідчило, що в історіографії не всі аспекти означеної наукової проблеми висвітлено ґрунтовно й об'єктивно. Перспективність подальших наукових розвідок щодо козацького права полягає, насамперед, у глибшому дослідженні первинної ланки й основоположного елементу звичаєвого права в Україні – трансформованої норми права, яка виникла виключно природним шляхом, з огляду на потреби суспільних відносин.

Ключові слова: звичаєве право; козацтво; Запорозька Січ; козацьке право; еволюція права; українське правотворення; держава.

Вступ

У XIX ст. Дмитро Яворницький зазначав про запорозьких козаків: «...Громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері...» (Yavornytskyi, 1990, p. 188). Однак сформоване на Запорозжжі неписане козацьке право відіграло важливу роль у процесі українського національного правотворення. Чому так відбулося, спробуємо обґрунтувати в дослідженні.

Українці мають тисячолітні традиції право- й державотворення. Виокремлюючи з етнокультурних об'єднань Східної Європи праукраїнців, можемо говорити про чинники протодержавних утворень із середини II тис. до н. е. (Shcherbatiuk, & Sokur, 2017, p. 148). З того часу простежується безперервність культурно-історичного розвитку

суспільства на теренах України (Pivtorak, 2001). У тих суспільствах звичай інтегрувався в правову свідомість, поступово виникало звичаєве право. Обґрунтованою в сучасній історико-правовій науці є думка, що звичаєве право є первинною ланкою зародження та становлення правової системи українського народу (Savaida, 2017, p. 185).

Процес українського правотворення відбувався безперервно та має тисячолітні традиції. Важливу нішу в ньому зайняла Запорозька Січ. Наукові пошуки засвідчують дієвість її правової системи. Подальші дослідження дедалі більше обґрунтовуватимуть, що навіть за відсутності в деякі періоди української національної держави розвиток права в українських землях не припинявся, а у свідомості населення зберігалися праводержавницькі традиції. Актуальність дослідження козацького права Запорозької Січі є очевидною також тому, що писаних законів

запорожці не мали, а інтерес до їхнього дієвого козацького права в наукових колах як України (Atamanova, 2015; Bedrii, 2015; Horobets, 2018; Hurbyk, 2007), так і закордоння (Bardach, Lesnodorski, & Pietrzak, 1996; Podhorodecki, 1978; Wójcik, 1968) не припиняється й нині.

Запорозька Січ стала осередком носіїв самостійницької ідеї, зберігала певні форми самоуправління та національної автономії (Hurzhii, 2015, p. 40). Система організації та здійснення влади, органи управління нагадують аналогічні в період ранньофеодальних утворень східних слов'ян. Також певну аналогію можна провести з віковим устроєм Руської держави (як елемент народоправства, альтернатива владі князя та, водночас, механізм легітимації найважливіших загальносуспільних політичних рішень). Слушною видається позиція сучасних вітчизняних дослідників, згідно з якою устрій Запорозької Січі можна вважати продовженням і розвитком традиції народоправства в організації та здійсненні влади (навіть традиції державотворення) (Makarenko, 2015). Цьому сприяв розвиток права на Запорожжі. Усебічне наукове пізнання Запорозької Січі в контексті українського правового та державного творення неодмінно сприятиме розв'язанню важливих наукових проблем, зокрема обґрунтуватиме думку, що українське право- та державотворення взаємопов'язані та мають витоки в протодержавних об'єднаннях на землях давніх слов'ян. Це засвідчить значущість козацького права в тисячолітній правовій традиції українців тощо. Тема дослідження пов'язана з важливими завданнями сьогодення – розуміння зв'язку права й держави та глибшого осмислення державно-правового буття українського народу.

У сучасній історіографії визначення козацького звичаєвого права вже утвердилося як сукупність звичаєво-правових норм поведінки, сформованих під час виникнення козацтва й перетворення його в XVI–XVIII ст. на значну суспільну верству, і звичаєво-правових інститутів, які ці норми об'єднували (Shcherbatiuk et al., 2018, p. 220-221). Розвиток й утвердження як юридичного феномену неписаного козацького права відбулося в Запорозькій Січі, оскільки там існував механізм його адміністративно-правового забезпечення та судової апробації. Слід зазначити, що Д. Яворницький пояснював відсутність писаних законів на Запорозькій Січі ще й тим, що «...історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами...; нарешті запорозькі козаки взагалі уникали писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили їхніх свобод» (Yavornytskyi, 1990, p. 188). Однак дієвість сформованого запорожцями

козацького права очевидна. Воно досить швидко набуло поширення серед козацьких формувань Правобережжя та Лівобережжя, а згодом у південних українських землях і стало важливим чинником процесу українського державотворення XVII ст., про що у XX ст. зазначали вчені української діаспори, на відміну від поширених тоді поглядів у радянській історіографії (Shaban, 2019, p. 32).

Тему козацького права активно вивчають сучасні дослідники історії Запорозької Січі й українського права, серед яких: Н. В. Атаманова, М. М. Бедрій, І. Й. Бойко, І. М. Грозовський, В. М. Горобець, А. О. Гурбик, О. І. Гуржій, П. П. Захарченко, В. М. Іванов, А. М. Лазаревський, В. А. Смолій, О. О. Шевченко та ін. На підставі аналізу їхніх праць можна дійти висновку, що козацьке право не могло формуватися виключно на підставі правовідносин нового суспільного стану. Воно мало глибокі історичні корені, це певна рецепція звичаєво-правових норм. Тому не випадково в історіографії виокремлюють три основні чинники утворення козацького права, які визначали його змістовне наповнення: 1) спадкування давніших правових норм українського народу (ідеться про чинні в час формування козацтва українські правові звичаї, зокрема копне право, адже козаки – це колишні селяни); 2) формування нових норм на підставі військової, суспільної, адміністративної та судової практики (ці норми були втіленням духу свободи, демократії, поєднаним з військовою дисципліною); 3) рецепція звичаєво-правових норм інших народів (Bedrii, 2015, p. 79).

Проте право Запорозької Січі й українське право загалом слід розглядати як продукт етнотворчості, коріння якого сягає в давню історію українства, а національну державу, предтечею якої була Запорозька Січ, – правовим явищем, що є результатом утілення в життя правових норм. Сучасні вітчизняні дослідники, зокрема І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, П. П. Захарченко, намагаються осягнути цю проблему (Bezklubnyi et al., 2010, p. 5; Zakharchenko, 2019). Вагомий внесок у цьому напрямі зробив О. О. Шевченко (Shevchenko, 1996). Однак потребують дослідження джерела зазначених правових норм. Їх слід шукати в етногенезі та родоплемінній консолідації, що синхронно відбувалися в лісових, лісостепових і степових регіонах як серед місцевих (автохтонних), так і приїшлих народів, а подальше дієве вдосконалення означених норм – у протодержавних об'єднаннях східнослов'янських племен.

Мета і завдання дослідження

На підставі досвіду право- та державотворення запорозьке козацтво зробило вагомий внесок у

становлення українського національного права. Запорожці запровадили певні норми суспільної життєдіяльності, сформували відповідно до обставин правовий світогляд, на підставі козацького звичаєвого права розробили неписане січове право, усебічно дослідити яке й установити його як складову українського правотворення є метою нашої праці. Для її досягнення в роботі виконано такі завдання: а) довести, що українське право, становлення якого сягає часів формування українства, згодом унаслідок природної еволюції стало одним із чинників і передумовою відродження у XVII ст. Української держави; б) продемонструвати трансформацію звичаєвого права в Запорозькій Січі в загальне право, що відіграло важливу роль під час формування українського національного права.

Виклад основного матеріалу

В умовах запорозької вольниці козацькі товариства мали найсприятливіші умови для правотворчості, що мала на меті регулювання всіх аспектів суспільного життя козацької громади та її зовнішніх відносин (Hurbyk, 2007). З XIX ст. на цьому акцентувала увагу переважна більшість учених. Один з перших дослідників адміністративно-судового устрою Української гетьманської держави О. М. Лазаревський зазначив про те, що козацьке право «витворилося самим життям, природними потребами самого народу, без будь-яких штучних... регламентацій...» (Atamanova, 2015, p. 10). Разом з іншими чинниками дієвість козацького права безпосередньо залежала від православ'я, яке було ціннісно-нормативним виміром щодо козацьких звичаїв та їх застосування.

Козацьке звичаєве право регулювало владні відносини в Запорозькій Січі. Звичаєво-правова організація влади вибудувала її триступеневу структуру: 1) вищий рівень (загальна військова рада та Кіш); 2) середній рівень (паланкове управління); 3) низовий рівень (курінне управління) (Atamanova, 2013, p. 11). За цією моделлю збудовано не лише адміністративний апарат Запорозької Січі та визначено статус її чиновників (від кошового отамана до канцеляристів), а й згодом утворено механізм Українсько-гетьманської козацької держави з поділом на загальнодержавний, полковий і сотенний рівні влади. Державницькі засади останньої в складних історико-політичних обставинах еволюціонували від республіканських до обмеженої монархії (Shcherbak, 2017, p. 36).

Організація влади, назви посад та органів влади в запорожців мали військове походження. Це було зумовлено не лише способом та умовами їх життя, а й мілітарним спрямуванням норм козацького права. Попри домінування в

містах магдебурзького права, козацьке право його доповнювало та пристосовувало до українських реалій. Натомість у селах переважали козацькі правові звичаї, дотримання яких контролювали сільські керівники (отамани, назва яких також мала козацьке походження) (Bedrii, 2015, p. 79).

Структура влади в Запорозькій Січі була сповнена демократичними формами правління. Навіть кошовий отаман, який зосереджував у своїх руках військову, адміністративну, судову та духовну владу, не міг завадити січовій демократії, оскільки цьому перешкождали такі традиції, як щорічне переобрання кошового отамана та діяльність представницького органу козацтва – загальної військової ради. На рівні паланок і куренів також діяла козацька рада. Такі інститути козацького права було успадковано від верного права, де віча як демократичні зібрання існували на рівні держави, окремих князівств, міст і сіл. Іноді послідовний козацький демократизм досягав необмеженого всевладдя, а подеколи – і свавілля, насамперед на чорних радах. У таких випадках обране керівництво ставало заручником доброї чи злої волі, миттєвого спалаху позитивних або негативних емоцій козацького загалу. Козацька старшина постійно відчувала загрозу втрати не лише посади, а й життя (Smolii, & Stepankov, 1997, p. 19).

Козацьке право розрізняло власність приватну й колективну. За козацьким звичаєвим правом дослідники виокремлюють такі основні підстави набуття права власності: а) створення речі власноручно; б) отримання плоду від власної речі (дерева, тварини тощо); в) розподіл військової, мисливської чи рибальської здобичі; г) укладення договору (зокрема шляхом торгівлі); д) отримання спадщини; ж) знахідка (зокрема скарб); и) давність володіння (Smolii, & Stepankov, 1997, p. 159). Стосовно набуття права власності на землю, то найпоширенішою на Запорожжі була займанщина – освоєння земель, які не перебували в чий-небудь власності. Право першого зайняття вільної землі ставало підставою для володіння цією землею (Hrozovskyi, 2009, p. 163). Оскільки Запорозьку Січ завжди оточували неосвоєні землі без правової належності, то інститут займанщини в запорожців став важливою частиною козацького права.

Приватна власність в умовах існування січового товариства була доволі обмеженою. Це зумовлено українською правовою ментальністю, індивідуалізмом, а отже, становило життєву необхідність. Натомість формуванню права колективної власності сприяла спільна праця козаків під час мисливської чи рибальської ватаги, чумацької валки, торговельної кампанії чи військового походу. Аналізуючи колективну

власність запорожців, дослідники виокремлюють три її види: 1) загальновійськову – належала всій Запорозькій Січі, а її розпорядником був Кіш відповідно до рішень загальновійськової ради чи кошового отамана; 2) курінну – власність куреня, розпорядником якої був кошовий отаман; 3) власність промислово-торговельних організацій (насамперед – чумацьких і рибальських) (Bedrii, 2015, р. 81). У майнових відносинах звичаєве право в Запорозькій Січі не допускало жодних дискримінацій серед козацтва, оскільки ґрунтувалося на засадах рівноправності всього товариства. Під час вибору певних земель строком на один рік застосовували жереб, наступного року жеребкування повторювали.

У козацькому праві підставами для виникнення зобов'язання були договір і шкода (делікт^{*}). У Запорозькій Січі уклали різні цивільно-правові договори купівлі-продажу, міни, дарування, позики, найму тощо. Найпоширенішим був договір міни, який переважав навіть у зовнішній торгівлі (Voiko, 2012, р. 165-166). Під час укладення договорів козаки дотримувалися формальностей, передбачених українським звичаєвим правом. Відтак факт укладення договору супроводжувався рукобиттям, могоричем, присутністю свідків тощо. Рукобиття означало те, що договір вважали укладеним з моменту побиття чи потискання рук. Свідки забезпечували непорушність умов договору, у разі потреби могли підтвердити його в суді. Доки не було випито могоричу, сторони могли змінювати умови договору, проте після цього їх вважали непорушними (Bedrii, 2013, р. 12). Козацьке право передбачало цивільну відповідальність за делікти: заподіяння шкоди майну, потраву (випас худоби на чужій земельній ділянці), розкрадання тощо. Відшкодуванню підлягало безпосереднє завдання дійсної шкоди, яку відшкодували за згодою сторін або на підставі рішення козацького суду (Voiko, 2012, р. 169).

Від цивільної відповідальності козацьке звичаєве право відмежовувало кримінальну відповідальність. Суб'єктом злочину, за козацьким правом, Запорозької Січі могли бути особи, які досягли віку 16-ти років. Осудними вважали навіть психічно хворих людей. Залежно від об'єкта посягання в Запорозькій Січі виокремлювали такі види злочинів: 1) військова зрада, якою визнавали пияцтво під час військових дій, невиконання наказу старшин і дезертирство; 2) службові злочини, до

яких належали зловживання службовим становищем і розкрадання скарбниці; 3) злочини проти порядку управління й суду; 4) різноманітні злочини проти особи – від образи та завдання тілесних ушкоджень до вбивства; 5) майнові злочини, до яких належали крадіжка, пограбування та знищення чужого майна; 6) порушення моральних норм – статеві збочення, приведення на Січ жінки (не винятком були матері, сестри або дочки), образа жінки, перелюб (Yavornytskyi, 1990, р. 189).

Види злочинів і система покарань були регламентовані судовими органами, які також стали результатом звичаєвої правотворчості. Військова старшина, крім адміністративних, виконувала судові функції. У куренях роль судді було покладено на курінних отаманів, у паланках – на паланкових полковників. Здійснення основних судових функцій було доручено військовому судді, який безпосередньо розглядав кримінальні й цивільні справи. Його обов'язком було судити винних швидко, правдиво та об'єктивно.

Оскільки система запорозького судочинства ґрунтувалася на козацьких звичаях, основним його правовим джерелом було давнє звичаєве право. Тому на Запорожжі, коли виносили вироки злочинцям, керувалися передусім «законами предків» – звичаями і традиціями, що передавали з покоління в покоління. Однак у тяжких кримінальних справах право остаточного рішення залишалося за кошовим отаманом, якого вважали вищим суддею, оскільки він мав верховну владу над усім військом. Рішення суду в таких випадках повідомляли особливим документом, де було зазначено: «За наказом пана кошового отамана...» (Yavornytskyi, 1990, р. 190). За рішенням кошового отамана такі справи могли виносити на розгляд ради старшини, а справи про найрезонансніші злочини – передавати на розгляд загальної військової ради.

Певні судові функції виконували й інші військові старшини. Військовий писар викладав присуд кошового отамана або старшини на раді, сповіщав засуджених. Військовий осавул здійснював оперативно-розшукові заходи із затримання злочинців, проводив дізнання, попереднє слідство й організував виконання судових вироків. Військовий довбиш доставляв на Січ затриманих злочинців, приковував засуджених до ганебного стовпа, був присутнім під час виконання судових вироків. Злочинці, що чекали на суд, перебували під наглядом військового пушкаря (тимчасово їх утримували у військовій пушкарні) (Ivanov, 2013, р. 225).

Як у незначних кримінальних, так і в цивільних справах суд намагався дійти до примирення сторін. Коли мети було досягнуто,

* Від лат. delictum – правопорушення, провина, проступок – протиправна поведінка, правопорушення, тобто вчинення дії, що суперечить закону й завдає шкоди суспільству, державі або особі.

провадження припиняли. В іншому випадку справу передавали до вищої судової інстанції. Якщо сторони не бажали примирення, військовий суддя або кошовий отаман «заохочував» їх дубовими кийками. Шукачі справедливості, відповідно до запорозького звичаю, мали принести до суду калачі (Yavornytskyi, 1990, p. 195-197).

Покарання в запорозьких козаків залежало від ступеня тяжкості вчиненого злочину й передбачало кару та перевиховання злочинця, відновлення прав потерпілого, превентивне залякування, покуту гріха (Boiko, 2013, p. 177-178). Тому система покарань у Запорозькій Січі була багатоступеневою – від осуду до страти. Останню поділяли на просту (відсікання голови, повішання, розстріл, в окремих випадках – утоплення, побиття киями на смерть тощо) і кваліфіковану (підвішування за ребро на гак, закопування живцем у землю, рідше – посадження на палю тощо).

Наприклад, за вбивство козаком козака обвинуваченого закопували в землю разом зі своєю жертвою (Yavornytskyi, 1990, p. 192). За стародавнім козацьким повір'ям вважали, що під землею жертва вічно душитиме свого кривдника, оскільки вбивцю зв'язували та клали під труну. П'яного козака під час морського походу викидали за борт, а під час сухопутного маршу – прив'язували до коня та пускали в степ.

Для виконання страти в запорозьких козаків не існувало ката. Коли була потреба стратити злочинця, то його, як правило, наказували страчувати іншому злочинцеві. Якщо на той час був лише один засуджений до страти, то його залишали чекати, поки не з'являвся інший. Новий злочинець страчував попереднього.

За козацьким звичаєм смертної кари можна було уникнути лише за умови, якщо дівчина бажала вийти за приреченого заміж. Однак такі факти були поодинокі й траплялися лише в середовищі паланкових козаків (Zakharchenko, 2005, p. 130). Учені обстоювали думку, що звільнення злочинця від смертної кари дівчиною було запозичено з копного права. Однак засуджений мав право відмовитися від такої пропозиції, прийнявши смерть (Bedrii, 2014, p. 208). Водночас якщо козак був хоробрим воїном, то його могли звільнити від смертної кари та призначити штраф.

Існували також покарання тілесні (відрубання руки, відрізання носа, вуха, язика), болісні (побиття палицями, батогами, різками), ганебні (прив'язування до ганебного стовпа на майдані, публічне шельмування тощо).

Одним із найпоширеніших видів покарань згодом стало ув'язнення, яке поділялося на кару в'язницею (тюремне) й арешт. Ув'язнення в тюрмі

верхній передбачено було на нетривалі строки, часто «до покори», його вважали легким покаранням. Важкою формою ув'язнення було перебування в «тюрмі спідній», камері при ратушах, тобто ув'язнення підземне. Його вважали ганебнішою карою. Арешт застосовували здебільшого до шляхти й козацтва. Як додаткові покарання використовували вигнання з громади, церковну покуту, відкликання образи, публічне прохання прощення. Поширеним стало також церковне каяття, що як додаткове покарання накладали за злочини проти родини й людяності. У великі свята злочинець, стоячи в церковних дверях, прилюдно кається за свою провину. Як приватні покарання застосовували грошові виплати, розмір яких визначали залежно від стану скривдженого й наслідків злочину: головщина за вбивство (від 24 до 120 крб), заплата за образу (від 4 до 60 крб) (Ivanov, 2013, p. 282). Із середини XVIII ст., коли стало утверджуватися російське законодавство, почали застосовувати заслання на каторгу (довічно або на певний строк).

За дрібні провини застосовували покарання винного біля ганебного стовпа. Залежно від обставин це могло бути просте побиття киями прикутого до ганебного стовпа злочинця. Проте інколи це було нещадне й жорстоке биття, яке могло завершитися смертю засудженого. Також за вчинення незначних правопорушень застосовували покарання щодо обмеження козацьких прав, зокрема обіймання виборних посад. Побиття різками застосовували зрідка, оскільки воно принижувало честь козака.

Слушною видається позиція дослідників, згідно з якою під впливом судової практики козацькі правові звичаї отримували не лише гарантії їхньої чинності, а й зазнавали еволюції в нових умовах, взаємодіяли та синтезувалися з копними правовими звичаями (Bedrii, 2014, p. 83). Водночас слід зазначити про дію права Запорожжя на інші козацькі утворення, зокрема Донського козацтва, оскільки обґрунтованою є думка вчених, які вважають, що запорожці істотно впливали на його формування (Chornovol, 2011, p. 450), насамперед на Нижньому Дону.

Наукова новизна

У публікації увагу акцентовано на тому, що звичаєве право має свої витoki з часів етногенезу й родоплемінної консолідації місцевих автохтонів і прийшлих народів, формування протодержавних об'єднань східнослов'янських племен. Обґрунтовано дієвість козацького права як наслідок еволюції звичаєвого права та його трансформації в природно-правову систему, що виникла на Запорожжі й стала ефективною у відповідних історичних обставинах, і це забезпечило її прийнят-

ність та поширення. Сформоване природним шляхом козацьке право трансформувалося в загальне право, стало важливим чинником у процесі становлення українського національного права й відродження Української держави XVII ст.

Висновки

На початок Національно-визвольної війни 1648–1657 років козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права вже існувало, мало внутрішню систему й регулятивні властивості. Утворення Української козацької держави, що відбулося під час цієї війни, було не історичною випадковістю, а закономірним результатом еволюції українського права і трансформації його в національне. У той період козацьке право вже втратило свою корпоративність і вишло далеко за межі Вольностей Війська Запорозького Низового. Відродження української державності своєю чергою сприяло його подальшому розвитку. В цьому контексті слушно стверджував знаний український вчений-правознавець О. Шевченко, що поява незалежної Української держави сприяла «трансформації звичаєвого права окремих земель

у суто національне, так зване загальне право» (Zakharchenko, 2019, p. 159).

Наприкінці XVI ст. Запорозька Січ перетворилася на зародок державності. Козаки розробили оригінальну суспільну організацію з послідовним демократизмом, яка за своїм змістом спрямована проти феодальних порядків і була центром визвольного руху. Важливою передумовою відродження Української держави було еволюціоноване з давніх правових норм козацьке право, яке зайняло вагомий нішу в українському національному правотворенні й стало юридичним підґрунтям реалізації українським народом свого права на самовизначення шляхом відродження та розбудови власної державності.

Однак у дослідженнях ще не всі аспекти означеної наукової проблеми ґрунтовно висвітлено: глибше необхідно вивчити еволюціоновану природним шляхом в умовах суспільних відносин первинну норму права як основоположний елемент звичаєвого права в Україні, окремі правові практики, зокрема викуп з полону, використовуваний козацтвом, і торгівлю людьми, яка стала поширена у XVIII ст. та була епізодичним явищем на теренах тогочасної України (Stanislavskyi, 2016, p. 100).

REFERENCES

- Atamanova, N.V. (2013). *Pravovy poriadok Zaporizkoi Sichi: istoryko-teoretychne doslidzhennia* [Legal Order of Zaporozhian Sich: historical theoretical research]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].
- Atamanova, N.V. (2015). *Istoryko-pravove pidgruntia pravovoho poriadky doby Zaporozkoi Sichi* [Historical and legislative basis for the legal order of Zaporozhian Sich]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho universytetu, Scientific Bulletin of Uzhgorod National University*, 30, 10-14. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30(1)_3) [in Ukrainian].
- Bardach, J., Lesnodorski, B., & Pietrzak, M. (1996). *Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa.
- Bedrii, M. (2013). *Zvychai dilovoho oborotu v istorii ukrainskoho prava* [Customs of business practice in the history of Ukrainian law]. *Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i parvo, Entrepreneurship, economy and law*, 4, 11-14 [in Ukrainian].
- Bedrii, M. (2014). *Kopni sudy na ukrainskykh zemliakh XIV-XVIII st.: istoryko-pravove doslidzhennia* [Village community courts in the territories of Ukraine in the 14th-18th cc.: historical and legal research]. Lviv [in Ukrainian].
- Bedrii, M. (2015). *Kozatske pravo yak istorychnyi typ ukrainskoho zvychaieвого prava (XVI st. - 40 rr. XIX st.)* [Cossacks' Law as Historical Type of Ukrainian Customary Law of the 16th until 40-s of the 19th cc.]. *Visnyk Lvivskoho universytetu, Lviv University Bulletin. Legal series*, 61, 78-86 [in Ukrainian].
- Bezklubnyi, I.A., Hrytsenko, I.S., & Shevchenko, O.O. (et al.). (2010). *Istoriia ukrainskoho prava* [History of Ukrainian Law]. Kyiv [in Ukrainian].
- Boiko, I.Y. (2012). *Pravove rehulivannia tsyvilnykh vidnosyn v Ukraini (IX-XX st.)* [Legal regulation of civil relations in Ukraine (the 9th-the 20th cc)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Boiko, I.Y. (2013). *Kryminalni pokarannia v Ukraini (IX-XX st.)* [Criminal punishment in Ukraine in (the 9th-the 20th cc.)]. Lviv [in Ukrainian].
- Chaban, A. (2019). *Ukrainska kozatska derzhava u doslidzhenniakh istorykiv ukrainskoi diaspory* [Ukrainian Cossacks State in the Researches of Ukrainian Diaspora Historians]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu, The Journal of Cherkasy University*, 32-37. Retrieved from <http://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3556/3847>. doi: <https://doi.org/0.31651/2076-5908-2019-1-32-37> [in Ukrainian].
- Chornovol, I. (2011). *Viktor Brehunenکو. Kozaky na Stepovomu Kordoni Yevropy* [Viktor Brekhunenکو. Cossacks at the Steppe Boarder of Europe]. *Typologia kozatskykh spilnot XVI - pershoi polovyny XVII st., Typology of Cossacks' communities in the 16th - the 1st half of the 17th cc*. Kyiv: In-t arkhеohrafii ta dzherelozhnavstva

- im. M.S. Hrushevskoho. Retrieved from https://muse.jhu.edu/article/499610#info_wrap. doi: <https://doi.org/10.1353/imp.2012.0118> [in Ukrainian].
- Horobets, V. (2018). Antropologichniy vymir sudochynstva. Prybutky suddiv i hromady vid praktyky pomiakshennia sudovykh vyrokiv [Anthropological dimension of court proceedings. Income of judges and the use of court sentences' mitigation to hromadas]. *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnoho derzhavotvorennia XVII-XVIII cm., Ukrainian Hetmanate: essays in history of national state making of the 17th-the 18th cc.* (Vol. 1). Kyiv. Retrieved from <http://resource.history.org.ua/item/0013665> [in Ukrainian].
- Hrozovskyi, I.M. (2009). Osoblyvosti zemlekorystuvannia u Zaporozkii Sichi The peculiarities of land usage in Zaporozhian Sich]. *Zemlia i zemelni vidnosyny v istorii prava, derzhavy i yurydychnoi dumky, Land and land relations in the history of law, state and legal opinion: Proceedings of the 20 International Historical and Legal Conference* (pp. 163-169). Simferopol [in Ukrainian].
- Hurbyk, A.O. (2007). Zvychaievo-pravova kultura zaporozkoho kozatstva [Customary legal culture of Zaporozhian Cossacks]. *Istoriia ukrainskoho kozatstva: narysy, History of Ukrainian Cossacks: essays.* (Vols. 1-2). Kyiv [in Ukrainian].
- Hurzhii, O. (2015). *Polityko-administratyvne i terytorialne reformuvannia Hetmanshchyny u XVIII st.: prychny, perebih, naslidky [Political, administrative and territorial reform of Hetmanate in the 18th c.: reasons, course, consequences]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Ivanov, V.M. (2013). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [History of state and law of Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Makarenko, O.M. (2015). Istoriia derzhavnosti yak faktor derzhavotvorennia v Ukraini [History of Statehood as a factor of the state formation in Ukraine]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia, Theory and practice of government*, 2, 43-49 [in Ukrainian].
- Pivtorak, H. (2001). Pohodzhennia ukraintsv, rosiian, bilorusiv ta yikhnikh mov [Origin of Ukrainians, Russians, Byelorussians and their languages]. *Mify i pravda pro triokh brativ slovianskykh zi "spilnoi kolysky", Myths and truth about three Slavic brothers from "one cradle"*. Kyiv. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001983> [in Ukrainian].
- Podhorodecki, L. (1978). *Sicz Zaporozka*. Warszawa.
- Savaida, O.I. (2017). Vplyv zvychaievoho prava na pravovu systemu [Influence of customary law on the legal system]. *Derzhavotvorennia ta pravotvorennia v konteksti yevrointehratsii, State and law making in the context of eurointegration: Proceedings of the 3rd All-Ukrainian Round Table* (pp. 184-186). Lviv [in Ukrainian].
- Shcherbak, V. (2017). Ukrainska derzhava na mezhi XVII-XVIII st. [Ukrainian State Around the Turn of the 17th-18th cc.]. *Naukovyi zhurnal, The Scientific Journal*, 2(5). 32-37. Retrieved from <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/106/153>. doi: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2017.25> [in Ukrainian].
- Shcherbatiuk, V.M., & Sokur, Yu.V. (2017). Zrodzhennia protoderzhavnykh i derzhavnykh obiednan na terenakh Ukrainy [Appearance of protostates and state unions in the territories of Ukraine]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi Akademii vnutrishnikh sprav, Legal Journal of National Academy of Internal Affairs*, 1(13), 138-151. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2017_1_15 [in Ukrainian].
- Shcherbatiuk, V.M., Zakharchenko, P.P., & Kuzmynets, O.V. (et al.). (2018). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Kurs lektsii [History of State and Law of Ukraine. Course of lectures]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Shevchenko, O.O. (1996). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [History of State and Law of Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Smolii, V.A., & Stepankov, V.S. (1997). *Ukrainska derzhavna ideia XVII-XVIII stolit: problemy formuvnnia, evoliutsii, realizatsii [Ukrainian State Idea of the 17th – the 18th centuries: problems of formation, evolution and realization]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Stanislavskyi, V.V. (2016). Hetmanshchyna ta Turechchyna v period Velykoi Pivnichnoi Viiny: torhivlia polonenymy z Prybaltyky [Hetmanate and Turkey in the period of the Great Northern War: trade with captives from the Baltics]. *Skhidnyi svit, The Eastern World*, 4, 91-103. Retrieved from <http://oriental-world.org.ua/sites/default/files/Archive/2016/4/12.pdf>. doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2016.04.091> [in Ukrainian].
- Wójcik, Z. (1968). *Dziki Pola w ogniu. O Kozaczyznie w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- Yavornytskyi, D. (1990). *Istoriia zaporozkykh kozakiv [History of Zaporozhye Cossacks]*. (Vols. 1-3). Kyiv [in Ukrainian]
- Zakharchenko, P.P. (2005). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [History of state and law in Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Zakharchenko, P.P. (2019). *Istoriia ukrainskoho prava [History of Ukrainian Law]*. Kyiv [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Атаманова Н. В. Правовий порядок Запорізької Січі: історико-теоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2013. 19 с.
- Атаманова Н. В. Історико-правове підґрунтя правового порядку доби Запорозької Січі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 30. С. 10–14. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30(1)_3).
- Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M. *Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa, 1996. 654 s.
- Бедрий М. Звичаї ділового обороту в історії українського права. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 4. С. 11–14.

- Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження. Львів, 2014. 264 с.
- Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету*. 2015. Вип. 61. С. 78–86. (Серія «Юридична»). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VInu_yu_2015_61_14.
- Історія українського права : посібник / [І. А. Безклубний, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін.]. Київ, 2010. 336 с.
- Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.). Київ, 2012. 348 с.
- Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.). Львів, 2013. 408 с.
- Чабан А. Українська козацька держава у дослідженнях істориків української діаспори. *Вісник Черкаського університету*. 2019. С. 32–37. URL: <http://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3556/3847>. doi: <https://doi.org/0.31651/2076-5908-2019-1-32-37>.
- Чорновол І., Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. *Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.* Київ: Ін-т археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2011. 504 с. URL: https://muse.jhu.edu/article/499610#info_wrap. doi: <https://doi.org/10.1353/imp.2012.0118>.
- Горобець В. Антропологічний вимір судочинства. Прибутки суддів і користі громади від практики пом'якшення судових вироків. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* Київ, 2018. Т. 1. С. 335–372. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013665>.
- Грозовський І. М. Особливості землекористування у Запорозькій Січі. *Земля і земельні відносини в історії права, держави і юридичної думки*: матеріали XX Міжнар. істор.-прав. конф. (Судак, 25–28 верес. 2008 р.). Сімферополь, 2009. С. 163–169.
- Гурбик А. О. Звичаєво-правова культура запорозького козацтва. *Історія українського козацтва: нариси*: у 2 т. Київ, 2007. Т. 2. С. 134–160. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009606>.
- Гуржій О. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. Київ, 2015. 80 с.
- Іванов В. М. Історія держави і права України: підручник. Київ, 2013. 892 с.
- Макаренко О. М. Історія державності як фактор державотворення в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 2. С. 43–49.
- Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. *Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колоски»*. Київ, 2001. 152 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001983>.
- Podhorodecki L. Sicz Zaporozka. Warszawa, 1978. 242 s.
- Савайда О. І. Вплив звичаєвого права на правову систему. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: матеріали доп. III Всеукр. круглого столу (Львів, 8 груд. 2017 р.). Львів, 2017. С. 184–186. URL: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/8_12_2017.pdf.
- Щербак В. Українська держава на межі XVII–XVIII ст. *Науковий журнал*. 2017. № 2 (5). С. 32–37. URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/106/153>. doi: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2017.25>.
- Щербатюк В. М., Сокур Ю. В. Зародження протодержавних і державних об'єднань на теренах України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 138–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2017_1_15.
- Історія держави і права України. Курс лекцій: навч. посіб. / [В. М. Щербатюк, П. П. Захарченко, О. В. Кузьминець та ін.]. Київ, 2018. 496 с.
- Шевченко О. О. Історія держави і права України: хрестоматія. Київ, 1996. 224 с.
- Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. 368 с.
- Станіславський В. В. Гетьманщина та Туреччина в період Великої Північної війни: торгівля полоненими з Прибалтики. *Східний світ*. 2016. № 4. С. 91–103. URL: <http://oriental-world.org.ua/sites/default/files/Archive/2016/4/12.pdf>. doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2016.04.091>.
- Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. *O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1968. 241 s.
- Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Київ, 1990. Т. 1. 592 с.
- Захарченко П. П. Історія держави і права України: підручник. Київ, 2005. 368 с.
- Захарченко П. П. Історія українського права: посібник. Київ, 2019. 368 с.

Стаття надійшла до редколегії 18.12.2019

Shcherbatiuk V. – Doctor of History, Professor, Professor of the Department of History of Stated and Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0952-3225>;

Sokur Yu. – Ph.D in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History and Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3957-7881>;

Oryshchenko Yu. – Teacher of History of the Gymnasium No. 257 «Synyoozerna» in Podilskyi district of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4951-0805>

Zaporozhian Cossacks' Law within the Context of Ukrainian Law-Making Process

***Purpose** at studying Zaporozhian Sich Cossacks' Law which is a constituent part of the Ukrainian law making, the authors proved that Zaporozhian Cossacks' Law as a historical type of the Ukrainian customary law is a result of the evolution of historically formed behavioral rules into the naturally legal system of Zaporozhian Sich. The key principles and the main methods and means of study that constitute the methodological work tools were taken as the **methodological basis** of the research. The principles of historicism, systematicity, objectivity, comprehensiveness, continuity and other served as methodological rules of the research that made possible the achievement of the results mentioned below and brought the **scientific novelty** to the current scientific task in the historical and legal science. In particular, the research for the 1st time concentrated on the opinion that the customary law dates back to the times of ethnic genesis and tribal consolidation of the local autochthonous as well as people that came to this land, formation of prototypes of state associations of Eastern Slavonic tribes. The effectiveness of the Cossacks' customary law and the process of its transformation into the common law that became a significant factor in the Ukrainian national law-making was studied in detail. At the same time, it is accented that the transformation of the customary law of some Ukrainian territories into the purely national law was completed in the circumstances of the restored Ukrainian state in the 17th c. In particular, the actuality of the Cossacks' customary law and its outgrowth into the common law that has been traced in the research became a in important factor in the Ukrainian national law making. The generalised **conclusions** are that as a historical type of the Ukrainian customary law evolved from the old legal forms the Cossacks' law has taken an important place in the Ukrainian law-making and became the prerequisite of the Ukrainian state revival in the 17th century. However, the comprehensive study of the Zaporozhian Sich Cossacks' Law within the context of Ukrainian law making proved that the historiography is still far from having covered the mentioned scientific problem fully and objectively enough. Thus, the authors reckon that the perspective of the further scientific researches into the Cossacks' law is first of all in the deeper study of the original link and the fundamental element of the customary law in Ukraine – the transformed rule established exclusively in the natural way on the basis of the demands of the social relations*

Keywords: the customary law; Cossacks; Zaporozhian Sich; the Cossacks' law; evolution of law; Ukrainian law making; state.